

Ebû Hayyan Et-Tevhidî (ö. 970 veya 990) ve *El-Mukâbâsat* Adlı Eserinin Tasavvuf Ahlâkı Açısından Tahlili

Müfit Selim SARUHAN,
Dr., A. Ü. İlahiyat Fakültesi

*Akul Allah'a çıkmak için bir merdivendir.
(Tevhidî, Mukâbâsat)*

A) Ebû Hayyan et-Tevhidî

1. Hayatı, Üstadları ve Talebelerine Kısa Bir Bakış

Ali b. Muhammed b. Abbas Ebû Hayyan et-Tevhidî, hicrî dördüncü, miladî onuncu yüzyılın, İslâm felsefesi sahasında önemli isimlerden biridir. Doğum ve ölüm tarihi üzerinde ihtilaf vardır. Hicrî 924 yılında doğup h.970 veya h.990 yılında vefat ettiği belirtildiği gibi, h.1023'te de vefat ettiği söylenmektedir. Bağdat'ta dünyaya gelen Ebû Hayyan'ın babası, Muhammed b. Abbas, hurma ticareti yapmaktaydı. Kimi araştırmacılar, Ebû Hayyan'ın "Tevhidî" lakabının ya babasının Irak'ta özel bir hurma türü olarak "Tevhidî" adı verilen hurmayı satmasına, ya da Mutezile'nin "*ebû'l-adl ve't-tevhid*" akidesine bağlamaktadırlar. Ebû Hayyan, İslâm düşüncesinin öncüsü olan her düşünür gibi akli ve nakli ilimlerde iyi bir eğitim almıştır.

Ebû Hayyan, fıkıh ilmini Ebû Hamid el-Merdiveruzî'den, hadis ilmini Ebû Bekir eş-Şasî, Ebû Said es-Sirafî ve Ca'fer el-Huldî'den almıştır.*

Felsefe, mantık, tabiiyyat, ilâhiyat, tasavvuf, kelâm, nahv, lügat, şiir, astronomi gibi ilimlerde çeşitli üstaplardan dersler alan Ebû Hayyan'ın en meşhur hoca-

* Ca'fer el Huldî, Kuşeyri ashabındandır, sûfidir. (ö. 348/955).

sı Yahya b. Adıyy'in öğrencisi olan Sivânü'l-Hikme'nin yazarı Ebû Süleyman Sicistanî (ö. h.1000)'dir.¹

Subkî'nin kaydettiğine göre, Ebû Hayyan; İbn Yusuf, Muhammed bin Mansur bin Hamkân, Abdü'l-Kerim bin Muhammed ed-Davudî, Nasr bin Abdü'laziz el-Musrî, el-Farisî İbrahim b. Faris eş-Şirazî gibi öğrenciler de yetiştirmiştir.²

Her âlim gibi, yaşadığı dönemde o da, kimilerinin sevgi ve ilgisini, kimilerinin de, nefretini, kıskançlığını celbetti. Ona "yalancı", "müfteri", "ayıplayıcı" lakaplarını verenler oldu. Sû-i şehâdette bulunanların yanında, onun için hüsn-i şehadette bulunanlar da vardı. Onu ve akidesini savunanlar, onun, fıkıh, tefsir, hadis eğitimi aldığına ve bunlara sadık kaldığına, fakir, sabırlı, mütedeyyin, sûfi olduğuna dair açıklamalarda bulunmaktadırlar. Ebû Hayyan hakkında birbirleriyle çelişen farklı görüşler mevcuttur.

İbn Arabî (ö. h.1162) ve Gazâlî (ö. h.1111), Ebû Hayyan et-Tevhidî'nin kendisinden ve kitaplarından istifade ettiklerini belirtmektedirler.³

İbn el Cevzî "İslâm'da üç zındık gelmiştir diyerek *İbn Ravendî* (ö. 910), *Ebû'l Ala el Mâarrî* ve *Ebû Hayyan et Tevhidî*'yi bu isimler arasında zikretmektedir.

Onun söyledikleri ile yaptıklarının birbirini tutmadığını söyleyenler olmuştur. Ebû Hayyan, Bağdat'ta, hayatını kitap ve risâle istinsâhı ile kazanıyordu. Hicri 352 tarihinde Mu'izziddin Devle'nin veziri Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el Muhellebî tarafından Bağdat'tan sürgün edilmiştir. Böylece Horasan ve Rey şehirlerinde sürgün hayatı yaşadı. Hicri 990 veya 1023'de Şiraz'da vefat ettiği belirtilmektedir.

1 Ebû Süleyman Muhammed es-Sicistanî (932-1000) Hicri 4, Miladi 10. Yüzyıl Bağdat'ın önemli bilginlerindedir. el-Mantukî olarak da bilinir. Felsefî görüşleri Aristocu ve Yeni Eflâtuncu özellikler taşır. Felsefe ve dinin tabiatları ve metodları itibariyle tümüyle farklılık arzettiğini ve bunların uzlaşamayacağını dile getirmiş, her ikisini de ayrı bir geçerlilik içinde görmüştür. Ona göre Allah, zaman itibariyle değil, zat itibariyle ezeldir. Kusurlu yaratılmış şeylerin özellikleri Allah'a atfedilemez. Yine ona göre, ruh, tabiatı itibariyle basittir ve iyi ile kötüyü ayırdedebilecek saf bilgiyi elde edebilme yeteneğini, tabii akıl sağlar. Akıl, rehber olarak alındığında saadeti sağlar. O dönemde felsefe, din, bilim ve dil gibi konuların konuşulduğu sohbet meclisleri oluşturulunca, ortaya önemli felsefî müzakereler çıktı. Sivânü'l-Hikme adlı eserine ilaveten, İlk Hareket Ettirici'ye dair, *göksel kürelerin beşinci tabiatı, varlık prensipleri, rüya ve mantığa dair* kısa risâleleri olduğunu öğreniyoruz. İslâmî hümanist hareketin öncülerinden biridir. "Bkz. George, N. Atyeh, "al-Sijistani", Routedge Encyclopedia of Philosophy; Kraemer, J.I., *Philosophy in the Renaissance of Islam, Abu Sulayman al-Sicistani and His Circle*, Leiden 1986.

2 Ebû Hayyan, et-Tevhidî, *el-Mukâbâsat*, neşr: Hasen el Sendubi, Mısır 1929, ss. 6 vd; Muhyiddin A., *Ebû Hayyan et-Tevhidî, Siretübü ve Asarübü*, Kahire 1949; Keilani, Abu Hayyan et-Tavhidi, Beyrut 1950.

3 İzmirli, İsmail Hakkı, "Ebû Hayyan Ali b. Muhammed Tevhidî" *Darü'l-Fünun İlahîyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1928, ss. 108-135; Berge, M., *Pour un Humanisme: Abu Hayyan at-Tavhidi (Towards a Living Humanism: Abu Hayyan al-Tavhidi)*, Damascus: Institut Français de Damas, 1979; Rowson, E.K., "The Philosopher as Litterateur: al Tawhidi and his Predecessors", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, 6: 50-92.

2. Eserleri

- Kitâbü'l-Besâir ve'z-Zehâir
- el-Muhâdarat ve'l-Münâzarat
- el-Emta' ve'l-Muânese
- el-Mukâbâsat
- er-Red âlâ İbn Ceni fi Şi'ril-Mütenebbî
- ez-Zülfe
- Takrizü'l-Câhız
- el-İşâretü'l-İlâhiyye
- Riyâzü'l-Ârifin
- el-Haccü'l-Aklî iza Daka'l-Fezau an'il-Hacci's-Şerî
- Fî Ahbâri's-Sûfiyye
- el-Hazîn ile'l-Evtân
- er-Risâletü'l-Bağdadîyye
- es-Sûfiyye
- Risâletü's-Sadîk ve's-Sadâka
- Risâle fi's-Semâratü'l-Ulûm⁴

3. İslâm Felsefesindeki Yeri ve Metodu

Ebû Süleyman Sicistanî, Ebû Hayyan et-Tevbidî, İbn Miskeveyh ve Ebû'l-Ferrec gibi isimler, İslâm Felsefesi tarihinde, Farabi ekolüne mensub şahsiyetler olarak bilinmektedirler.⁵

Ebû Hayyan, eserlerinde, Endülüs'ten Horasan ve Semerkant'a kadar İslâm dünyasındaki felsefî hareketleri ortaya koyar. Eserlerinden anlaşılmalıdır ki, bir mütercim olmamakla birlikte, Ebû Hayyan, zamanına kadar yapılan tüm çevirileri görüp, tetkik etmiş olmalıdır.

O, yeni fikirler ortaya koymamakla birlikte, başta Sicistanî olmak üzere devrinin bütün fikrî hareket ve meselelerini biraraya toplamakla öne çıkmıştır.⁶

Ebû Hayyan, felsefî meseleleri, edebî bir dille ele almaktadır. Ona göre, nazârî felsefe tek başına yeterli olamaz. Onu, amelî felsefe ile bağdaştırmak gerekir. Bilgi hisse değil, akla dayanmalıdır. Felsefenin gayesi, insanı tevhide götürmesidir. Felsefe insanı dine, din de felsefeye yöneltir. Ebû Hayyan, en genel ifa-

⁴ Tevhidî, *el-Mukâbasât*, s. 18-19; Genequand, Charles, "al *Tauvbidî*", Routledge Encyclopedia of Philosophy.

⁵ De Boer, T.J. *The History of Philosophy in Islam*, (translated by Edward Jones) London 1933, s. 126; Fahri Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 167; Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi, Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul 1976, s. 72.

⁶ Ülken, *İslâm Düşüncesi, Türk Düşüncesi, Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul 1995, s. 166.

deyle, Ebû Süleyman es-Sicistanî gibi, edebiyatla felsefeyi, dinle hikmeti uzlaştırmaya yönelmiştir.

Macit Fahri, onu, "sistemci bir filozof olmaktan ziyade, dikkate değer bir derecede felsefede malumatı olan biri" olarak⁷ tavsif eder. Ebû Hayyan et-Tevhidî, bize kendi muasırları hakkında çarpıcı bilgiler de sunar. İslâm ahlâkının en temel eserlerinden biri olan "Tehzibü'l-Ahlâk"ın yazarı İbn Miskevîh'i -ki onun arkadaşıdır- zevk düşkünü olarak tanır.⁸ Ebû Hayyan'ın mülahazaları, çoğunlukla alaycı, eleştirel ve kınayıcı nitelikte karşılanmaktadır.

Ebû Hayyan, et-Tevhidî, felsefî içerikli diyalogları da kaleme almıştır. "*el-Mantuku'l-Yunani ve'n-Nabvi'l-Arabi*" "Yunan Mantığı ve Arap Grameri" başlığı altında, Mantukçı Ebû Bişr Metta' ile, gramerci ve fakih olan Ebû Said el-Sirafî arasındaki bir diyalog 326/932 yılında vezir İbn el-Furat önünde cereyan eder. Mantukçı Ebû Bişr, Grek taraftarlığıyla itham olunarak Arapça'yı iyi bilmemekle eleştirilir. O ise bu eleştiriler karşısında sadece gramerin kelimelerle ilgili, mantığın da kavramlarla ilişkili olduğunu dile getirir.⁹ Ebû Bişr Metta', her ne kadar mantığı doğruyu yanlıştan ayıran bir alet olarak sunsa da, Ebû Said es-Sirafî ise, bu temyiz gücünün gramere ait olduğunu söyler. Kısacası, Tevhidî, bir mantukçı ile gramerci arasındaki diyalogu gözler önüne sererken, bir açıdan İslâm düşüncesinde tez ve antitez sunumlarına bir misal teşkil etmekteydi.

Ebû Hayyan et-Tevhidî, İslâm Felsefesinin önde gelen fikrî oluşumlarından biri olan İhvânî's-Sâfâ hakkında da değerlendirmelerde bulunur. Ona göre, İhvânî's-Sâfâ Grek Felsefesi ile İslâm'ı uzlaştırmada başarısızlığa mahkumdurlar. Dinî akide, ancak ilâhî bir vahiy meselesidir. Filozoflara, müneccimlere ve mantukçılara asla ihtiyaç duymaz. Akıl vahye tâbi olduğu gibi, filozof da, peygambere tâbidir. Akıl, tek başına gerçeği kavrayamaz, kavrasaydı, iman gereksiz olurdu. Akıl, eşit olarak dağıtılmadığı için vahiy, tüm insanları kuşatmayı, aydınlatmayı hedefler.¹⁰

Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukâbâsa*'nda çeşitli kelâmî, felsefî, lingüistik, mantık, metafizik konulara değindiği ölçüde, ahlâkî meselelere de eğilmiştir.

Ahlâkî meseleleri incelerken görülen o ki, Ebû Hayyan et-Tevhidî'nin Aristo'nun "*Nikomakhos'a Etik*" eserini çok iyi özümseydiğini ifadelerinden anlıyoruz. Ahlâkî meseleler kadar, metafizik meselelerde de Aristo'nun etkisi görülür. Ayrıca, genel bir tahlille belirtecek olursak, Kindî'nin *Risâle fî Hududi'l-Eşya ve Rusûmiba* adlı eserindeki stili ve yaklaşımının yanısıra, Fârâbî'nin başta "*ed-Deâvi'l-Kalbîyye*" "*el-Medinetü'l-Fadıla*" "*Risâle fî'l-Akl*" "*et-Talikat*" eserleri Ebû Hayyan et-Tevhidî'de etkili olmuştur. Her ne kadar konumuz ahlâkî meselelerin tahliliyse de kısaca Ebû Hayyan'ın sistemini belirginleştirmek için onun birkaç

7 Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi*, s. 168.

8 Tevhidî, *el-İmta ve'l-Muanese*, ed. A. Amin-A. Al-Zeyn, Kahire 1953, 44, I, 33.

9 Aynı eser, II, 4-5.

10 Aynı eser, s. 10.

metafizik tarifini sunmak istiyoruz. Bu tanımlar, Aristo, Kindî ve Fârâbî'yi hatırlatmaktadır.

Örnek verecek olursak,

Kevn (oluş) nedir?

Bir şeyin kuveden fiile çıkmasıdır.

Fesad (bozulma) nedir?

Bir şeyin fiilden kuveye çıkması (dönmesidir).

Zihin nedir?

Eşya arasında temyiz gücüdür.¹¹

Bu misal ve değerlenmenin ardından hemen ekleyelim ki, Ebû Hayyan et-Tevhidî, onuncu yüzyılda kaleme aldığı eserlerde incelediği konularla, derlediği, iktibas ettiği meselelerle, hem bir filozof, hem de bir sūfinin niteliklerini bünyesinde barındırmaktadır.

Ahlâkî meseleleri incelerken salt felsefe geleneğinin sınırları içinde hareket etmekte, klâsik bir İslâm bilgini, kelâmcı, tefsirci gibi davranmayıp âyet ve hadislere hiç yer vermemektedir. Platon, nasıl ki diyaloglarında, üstadı Sokrates'i konuşturursa, Tevhidî de, hocası Ebû Süleyman es-Sicistanî el-Mantikî başta olmak üzere bazı şahsiyetleri iktibasların başında konuşturmaktadır. Bir müddet sonra, tıpkı diyaloglarda konuşanın Platon mu, Sokrates mi olduğunu takip etmekte zorlandığımız gibi, Mukâbâsat'ta da konuşanın Tevhidî mi yoksa Sicistanî mi olduğu hususunda aynı güçlük ortaya çıkmaktadır.

Son tahlilde belirtmek gerekirse, Tevhidî, ahlâk sisteminde bilgiyi ve onun değerini merkezî bir noktaya yerleştirmekte, nazarî olanla amelî olanı, yapılması gerekeni aynı çizgide görmektedir. İnsanın eylemlerini gerçekleştirirken bir iktidara sahip olduğunu belirtir. Öte yandan da, faziletlerin yer etmesi hususu gibi konularda, insanın fiillerini, gücü dahilinde olan ve olmayan fiiller hâlinde ikiye ayırır. Daha onuncu yüzyılda, İslâm ahlâk felsefesinin akılcı kanadının öncülüğünü yapar. "Akıl Allah'a çıkmak için bir merdivendir"¹² diyen Tevhidî, hakkın teâddüd kabul etmeyeceğini belirterek, "hak tektir"¹³ ilkesini hatırlatmaktadır. Aklı ölçü almakla birlikte, ilham ve vahyi de kabul eder. Bununla beraber, Astroloji ve Kehanet gibi hususlara da inandığını görürüz.¹⁴

Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukâbâsat* adlı kitabında toplam 106 başlık altun-

11 Tevhidî'nin 91. İktibası, Kindî'nin "*Risalefi Hududi'l-Eşya ve Rusumiba*" adlı eserini çağırıyor. Tevhidî, bu iktibasında, Kevn, Fesad, Cem, İnfirad, Batıl, Zihin, Zekâ, Hikmet, Vehm, Tevehhüm, Hüfz, His, Tahayyül, Sûret, Zaman, Cirm, Kesret, İmkân, Mümteni, Rutubet, Burudet, Hararet, vb. kavranların tarifini sunuyor, bkz. *Fî Kelimâtin Beligâtin ve Hükmün Ra'ia ve Tearifin Felsefiye*, 91. İktibas, s. 308.

12 Tevhidî, *el-Mukâbâsat*, 52. Mukâbese.

13 Aynı eser, s. 52.

14 Aynı eser, s. 29.

da çeşitli konulara, iktibaslara değinir.

Bunlar arasında doğrudan ahlâkla ilgili olanlarda şunlardır.¹⁵

1. *Mukâbese: Nefsin temizlenmesi ve bedenî arzularından soyutlanması hakkında.*

3. *Mukâbese: İnsanın farklı ahlâkları bünyesinde barındırabileceği hakkında.*

54. *Mukâbese: Aklın fazileti, hayatın kıymeti ve afiyetin belirginliği hakkında.*

61. *Mukâbese: Nefsin fazilet ve rezileti, hayır ve şerleri kabul ettiği hakkında.*

81. *Mukâbese: Hayrın gerçekte kendisi için, mecazi olarak da başkası için istenildiği hakkında.*

89. *Mukâbese: Zühd ve dünyanın terki hakkında.*

92. *Mukâbese: İlmî, marifetin ve faziletlerin şerefının, bu âlemdeki azlıklarından kaynaklandığı hakkında.*

96. *Mukâbese: Üstadlardan hikmet hakkında nakledilen görüşler hakkında.*

101. *Mukâbese: İnsan nefsini yücelten ve güzelleştiren şeyin dünyada sadece ilim olduğuna dair.*

B) el-Mukâbâsat'ın Tasavvuf Ahlâkı Açısından Tahlili

1. Nefsin Temizlenmesi Kavramı

Ebû Hayyan et-Tevhidî, birinci iktibas olarak, nefis temizliği konusunu izaha çalışır.¹⁶ Çoğu iktibasında âdeti olduğu üzere "Ebû Süleyman el-Mantukî'nin söylediğini duydum" diyerek söze başlar.

Tevhidî, sırların ortaya çıkması için "itibar" yani göz önünde bulundurmaya değerlendirmeyi gerekli görür. Bir "ihtiyarın" seçimin gerçekleşmesi şartını da "ihtibara" yani o şey hakkında bilgiye haberli, deneyimli olmaya bağlar.

İtibar → Sırları açığa çıkarıyor.

İhtibar → İhtiyarın seçme gücünü sağlıyor.

(Bilgi ve Deneyim)

Tevhidî, bu açıklamasıyla sûfi yönünü ortaya koyuyor. Sır kavramı daha çok mistik bir anlam ifade ediyor. Biz burada bu kavramı incelemeyeceğiz.

Tevhidî, insanın kendi nefsine, özüne bakışının önemine değinir. "Nefsine bakışı kötü olan kimsenin başkasına da nasibati az olur." ilkesini sunarak, ahlâk anlayışını psikolojik temellere dayandırmaya çalışır. Bir istiareye başvurarak, nefis temizliğini, kirlere, pisliklere bulaşmış bir kabın su içmeye, yemek yemeye

15 Toplam 106 başlık altında, Kelâm, Astronomi, Metafizik, Mantuk, Ahlâk ve Ontolojiye dair konular ele alınmaktadır. Bkz. Tevhidî, *el-Mukâbâsat*, s. 381.

16 Tevhidî, "Fi Tabriri'n-Nefs ve Tecerrüdiba min Şevâibi'l-Bedeniyye", I. Mukâbese, a.g.e., s. 119.

engel hususlardan temizlenmesine benzetmektedir. Temizlenmediği takdirde kap, insanı kendisinden uzaklaştıracak ve nefret uyandıracaktır. Çünkü insan tabiatı gereği hoş, güzel ve temiz bulduğu şeylere yaklaşır. Öyleyse, insanın sadete ulaşması ve gerçekliğin kemâl noktasına erişmesi için nefsin arındırılması ile bedenin kötü eğilimlerinden uzaklaştırılması gerekir.

Tevhidî, Süleyman el-Mantikî'nin ifadelerini, yer yer kendi yorumlarıyla da besleyerek, nefis temizliği konusunda, bir çok sūfiye örnek olacak açıklamalar sunmaktadır. Şu var ki, nefis temizliğini ele alırken âyetlere başvurmamakta ve referans almamaktadır. Sadece metin içinde, âyetlerin şekerin suda erimesi gibi yer aldığını da müşahede etmekteyiz.

Onun çağdaşı ve yakın arkadaşı İbn Miskeveyh, "*Tehzibü'l-Ablâk ve Tathiru'l-A'rak*" adlı kitabında "*Faziletleri de ancak nefislerimizi kötülüklerden temizledikten sonra kazanırız*"¹⁷ demektedir. İslâm dünyasında, tasavvufî ve ahlâkî edebiyatta nefis temizliği ve arındırılması hususu her mutasavvif ve ahlâkçı tarafından ele alınagelmıştır. Aslında, nefis temizliğinin temeli, hareket noktası Kur'ân-ı Kerim'e dayanır.

"*Kişiye ve onu şekillendirene, sonrada ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki, kendini (nefsini) arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır.*" (Şems 6-10)

Nefsin arındırılması ve temizlenmesi, Kur'ân-ı Kerim'de saadete giden yol için şart koşulunca, İslâm literatüründe bu konu hep işlenegelmiştir.

Ebû Hayyan'ın, nefsin arındırılması ve temizlenmesi için bilgiyi, ardından elde edilen bu bilgiyle bir seçme gücünü, iradeyi ve gayreti şart gördüğü anlaşılmaktadır. Kişi, böylece kendini kötü hasletlerden temizler ve olgunluğa doğru yol alır.

2. Ahlâkın Çeşitliliği Meselesi

Ebû Hayyan et-Tevhidî *Üçüncü Mukâbese*'de, insanın farklı ahlâkları bünyesinde toplayıp toplayamayacağı hakkında bir konuyu işler. Böylesi bir konunun ortaya çıkmasını da Adüdü'd-Devle'nin veziri İbn Sa'dan (ö. H. 365)'in huzurunda, İsa b. Sakif er-Rumî Ebû'l-Semh ve Hristiyan bilginlerin aralarındaki diyaloglara dayandırır.¹⁸

Şu var ki Ebû Hayyan, ifadelerden anlaşıldığı üzere, sadece nakletmekle, ik-

17 Tehzibü'l-Ahlâk'ın bir çok yazma ve basılmış nüshaları vardır. İstanbul 1298; Kahire 1317, 1326, Beyrut 1398; Bu eser Muhammed Arkoun tarafından *Traite'd Ethique* adıyla 1969'da Damasta, Costantin Zurayk tarafından *The Refinement of Charecter* adıyla İngilizce'ye *Ahlâkî Olgunlaştırma* adıyla, bir komisyon (A.Şener, İ.Kayaoğlu, C.Tunç) tarafından 1983 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir. Yukarıdaki alıntı için bkz. *The Refinement of Charecter*, s. 7.

18 Tevhidî, "*Fi enne'l-Insane kad Yecmeu Ablâken Mütebayine*", III. Mukâbese, *el-Mukâbâsat* içinde, s. 139.

tibas etmekle kalmamakta, genel ve geçerli gördüğü beyanlara da yer vermektedir. Bir açıdan, kendisinin de kabul ettiği, benimsediği fikirleri bir araya getirmektedir.

Ahlâkın, huyun, değişip değişmeyeceği, faziletlerin öğretilip öğretilmeyeceği hususu, ahlâk tarihi boyunca, filozoflar, ahlâkçılar, eğitimciler arasında tartışılmalıdır. Ebû Hayyan, bu tartışmanın biraz ötesinde bir insanın kendi bünyesinde farklı ahlâkları barındırıp barındıramayacağı meselesini tetkik eder. Buna göre; ahlâkını güzelleştirmek, davranışlarını geliştirmek ve kendini kötü huylardan arındırmak isteyen birinin, biri gayet zor, diğeri de gayet kolay iki durumla karşılaşacağını vurgular.

*"Nefsî için güzel bir durum, övülmeye lâıyk bir seciye, ve ahlâkını güzelleştirip, güçlendirmek isteyen kimse için biri zor diğeri kolay iki durum söz konusudur. Zor olan şeye ulaşmak imkânsız ve güç dışıdır. Kolay olan şeye de ulaşmak, çaba ve gayret dahilinde olduğundan, mümkündür. İnsan ahlâkında bu değişim ve gelişimin olacağına dair misal bedeninin durumunda görülür. İnsan bedenini temizlemek istediğinde temizler. Vücut bakımı (saç, tırnak vb.) yapmak istediğinde bunları yerine getirir. Ne kadar kirli olursa olsun insan istediği ve gayret ettiği ölçüde, kendi bedenini temizler, pırl pırl olur, bunu yapmaya da güç bulur... Öyleyse insan gücü dahilinde olan şeyler bususunda karamsar olmamalıdır. Aynı şekilde, güç yetiremeyeceği ve gücü dahilinde olmayan şeylerin de ıslabını istememelidir. Çünkü insan ancak güç yetirebileceği şeyi yapabilir."*¹⁹

Ebû Hayyan, ahlâkî bir değişikliğin zor olmakla birlikte, kimi durumlarda gerçekleşebileceğine inanır. Ortaya koyduğu bir ilkeye göre **"ne değişmenin olacağına dair çok arzulu, ne de olamayacağına dair çok ümitsiz olmalıdır."**²⁰

O, ahlâk felsefesi açısından bilgi, eylem ve hürriyet açısından yukarıdaki ibarelerde görüldüğü üzere, insan davranışlarını, insanın iktidarı ile irtibatlandırmaktadır. Bilindiği üzere, kelâmcılar, fiilleri gücümüz dahilinde olan ve olmayan fiiller olarak ikiye ayırmaktaydılar.²¹ Tevhidî de III. iktibasında, bu ayrımı dile

19 Tevhidî, "Fi enne'l-İnsane...", s. 140.

20 Aynı yer.

21 Gücümüz çerçevesinde olan fiiller, kelâmî sistemde, Kadı Abdülcebbar'ın tasnifinde olduğu üzere beşi organlarımıza ve onların bilgilerine dayandığı gibi, diğer beşi de kalbe ve ondan kaynaklanan bilgi derecelerine dayanmaktadır. Buna göre, Alam, acı ve elem gibi tecrübi bilgiler, itikadat, dediğimiz, inanışlar gibi, dini bilgi derecesi Enzar gibi, fikir ve düşünce ifade eden durumlar, hep gücümüz dahilinde olan ve temelinde çeşitli bilgi dereceleri ve değeri ihtiva eden fiiller olarak göze çıkmaktadır. Gücümüz dahilinde olmayan şeyler, renkler, tatlar, kokular, sıcaklık, soğukluk, rutubet, kuruluk, hayat, kudret, şehvet, nefret, fena gibi fiillerdir. Kadı Abdülcebbar, Ahmed, *Şerhu Ustî-h'l-Hamse*, Kahire 1965, s. 357-457.

getirmektedir. İnsanın gücü yettiği şeyleri yapabileceğini, gücü yetmediği şeyleri de yapamayacağını, ifade ederken bunu dengeli ve ortayol tavrı ile yapmaktadır. Bu yapıp yapmamanın tabii bir boyutu olduğuna dikkatleri çekerek, ümitsizlik ve kayıtsızlık gibi iki aşırı uçtan da sakındırmaya çalışır.

Ahlâk hakkında, tarih boyunca farklı görüşlerin mevcudiyetine dikkat çeken Tevhidî, değişimin mümkün olamayacağı durumlara örnek olarak, korkaklık tabiatına sahip olan birinin cesur olamayacağını, gayretli, atılgan bir tabiata sahip birinin de gaffet içinde bulunamayacağını dile getirir.²² Gücü olan onu sergiler, yeteneği olan onu ortaya çıkarır, söylemekle yapmak farklı şeylerdir. Nice kimseler vardır ki, cömertliği över, teşvik eder, fakat iş uygulamaya gelince bu hususta o insanların en uzağıdır. İhtiyar, seçme, önemli olmasına rağmen, zayıf bir kuvvettir. Tek başına, cömert olmayı seçmek bir şey ifade etmez. Uygulamak işin asıl önemli kısmıdır.²³

Nikomakhos'a Etik namıyla maruf, Aristo'nun kaleme aldığı ve kendinden sonra, bütün ahlâk sahasındaki çalışmalara öncülük eden eserde de, Tevhidî'nin görüşlerine ışık tutan hareket noktaları bulmaktayız.

*"Biri düşünce erdemi, diğeri ise karakter erdemi olmak üzere iki tür erdem vardır. Bunlardan düşünce erdemi daha çok eğitimle oluşur ve gelişir, bu nedenle de deneyim ve zaman gerektirir. Karakter erdemi ise, alışkanlıkla edini-
lir. Adı da, bu nedenle küçük bir değişiklikte alışkanlıktan (ethos) gelir. Açık-
tır ki, karakter erdemlerinden hiçbiri bizde doğa vergisi olarak bulunmaz..."*²⁴

Ebû Hayyan et-Tevhidî, ile *Ebû Süleyman el-Mantikî* arasında geçen bir diyaloga kulak verelim.

Ona (Ebû Süleyman el-Mantikî) "Hulk" nedir diye sordum.

O da, "şearir"dır dedi.

Onun övülen boyutu nedir?

Dengeli bir mizaçta, faziletli bir nefsin ortaya koyduğu şeydir.

Onun yerilen, kınanan boyutu nedir?

*Farklı bir mizaç sahibi bir kimsede, tabiatın örttüğü şeydir.*²⁵

3. Aklın Fazileti ve Hayatın Değeri

Ebû Hayyan 54. iktibasında aklın fazileti ve hayatın değeri meselesine değinmektedir.²⁶ Buna göre;

22 Tevhidî, "Fi enne'l-İnsane...", s. 40.

23 Aynı yer.

24 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev: Saffet Babür, Ankara 1997, ss. 23-36 (15-20)

25 Aynı yer, s. 141.

26 Tevhidî, "Fi Fadileti'l-Akl ve Kıymeti'l-Hayat ve Mezîyyeti'l-Afiyye" el- Mütâbâsat içinde, s. 234.

Hayat hem sevinç ve hem de üzüntünün kaynağıdır. Ölüden korkulur, onun bir an önce gömülmesi istenilir. Çünkü, hayat ünsiyetin, canlılığın, insanlar arasındaki ilişkinin sıcaklığıyla yaşandığı lezzetin, marifetin, hissin ve hareketin olduğu yerin adıdır. Hayatın iyisini, aklın yararlı olanını, afiyetin ise sürekli olanını istemeliyiz.

İnsan, aklıyla fakirliğe sabreder, zenginliğe ulaşır ve maddi ve manevi saadeti elde eder. Oysa insanların çoğu, aklın değerini ve fonksiyonunu bilmemektedir. Sadece akıl, ârâzdır, cisimdir ya da temyiz yapılan bir alettir, demekle iktifa ediyorlar. Oysa onu yeterince kullanmak, insanı yükseltir, olgunlaştırır ve saadete eriştirir.²⁷

4. Fazilet, Rezilet, Hayır ve Şer

Ebû Hayyan et-Tevhidî, fazilet, rezilet, hayır ve şer gibi meseleleri, yine âdeti olduğu üzere, Ebû Süleyman es-Sicistanî'den hareketle, 61. Mukâbese'de incelemektedir.

Ebû Süleyman es-Sicistanî, Aristoteles'i okuduğunu vurgulayarak, nefsin fazilet ve reziletleri, hayır ve şerleri kabul edecek bir yapıda olduğuna dikkatleri çeker. Faziletleri, ancak nefislerimizi ve onların karşıtları olan reziletlerden kötülüklerden temizledikten sonra kazanırız.

Tevhidî'ye göre hayır, hakikatte, mecazî olarak zatı için istenen şey, şer ise, kendisi (zatı) için kaçınılan şeydir.²⁸

5. Bilgi, Hikmet, Saadet, Cömertlik ve İnsan

101. Mukâbese'de olarak bilginin ahlâkî açıdan insanı olgunlaştırıcı rolü üzerinde durur. Bilginin olduğu yerde öfkenin, gafletin olamayacağını, bilginin; olayların sebep ve sonuçlarının bilinmesi cihetiyle, insanı, sabra ve şükre ulaştıracağını beyan eder. Hikmet de bilginin kapsamındadır. Hikmetin çeşitli dereceleri vardır. Her kelimenin, söyleyeni, her sözün bir sesleneni, her eylemin bir yapıcısı, her yapıcının da bir gözetleyicisi vardır. Hikmet, ilâhî bir lütuf, akli bir yetidir.²⁹

Ebû Hayyan et-Tevhidî, 106. Mukâbese'de marifet nedir, sorusuna cevap aramaktadır. Ona göre marifet;

*"Zorunlu olursa, fıtratın neticesi; istidlali olunca da zekânın ürünüdür."*³⁰

27 Tevhidî, "Fi Fadileti'l-Akl...", s. 237.

28 Tevhidî, *Fi Enne n-neşfe Kabiletü'l Fezail ve'r-Rezaili ve'l-Hayrat ve'ş-Şurur*, el Mukâbâsat içinde, s. 246, 311.

29 Tevhidî, "Fi Ennebi Leyse fi'd-Dünya Hasletin Yübsini'l-İnsan fiba ilâ Nefsibi ve Yebmudu aleyha ille'l-İlm", el-Mukâbâsat içinde, s. 348.

30 Tevhidî, "Fi's Sâdiki ve Hakikatü's-Sadakati ve Felsefesü'l-Aşk ve'l-Hub ve fi Tarifatın Felsefiyye Salıha" el Mukâbâsat, s. 360.

İlim ise;

*"Eşyanın gerçekliklerinin künhüne ulaştırın sabit bir görüşür."*³¹

Tevhidî bir başka yerde de "görüşü" (er-Rey) de tanımlar.

*"Akıl ve tecrübenin ortaklığında, zan ve tevebbümün karışımıdır."*³²

Şimdi de ana hatları ile bazı kavramları nasıl tanımladığına bakalım:

Ebû Hayyan, saadeti *"Nefsin arzusuna ulaşmasıdır."*³³ Şeklinde tanımlar.

Bu tanımın ardından da nefsin arzusu nedir? sorusunu ortaya koyar. *"Nefsin arzusu, tüm aşırılık ve pisliklerden beri ve arınmış olarak asli yerine dönmesidir."*³⁴

Cömertliği de şöyle tanımlar:

*"Bir kimsenin, sahip olduğu malı, nefsinde muhtevi olduğu hikmeti, başa kalmaktan ve kederden uzak olarak harcamasıdır."*³⁵

Va'd nedir sorusunu da;

*"İyiliği bekleme bususunda söz verenin kalbinin güzelleştiği sözdür."*³⁶ Şeklinde cevaplar.

Hikmet kavramını da;

"İlimde, inancın hakikatlerini yerine getirmek ve amelin yerine getirilmesinde de geniş bir çaba için çalışmadaki sürekliliktir. Bir başka yerde de hikmeti, herşeyin yerli yerinde olması ve herşeyi gerektiği yere koymaktır" şeklinde tanımlar.³⁷

Ebû Hayyan, insanın da bir tarifini yapar.

*"Timet itibarıyla şahıs, ruhla zat, nefisle cevher, akılla ilah, vahdetle kul, kesretle tektir. Nefisle baki, intikalle ölü, istikmalle diri, ihtiyaçla nakıs, taleple tamdır. Alemin özüdür. Onda herşeyden bir şey vardır. Onun herşeyle bir ilgisi vardır. Onu yokluktan varlığa taşıyan sahib bir neseptir. İnsan hakkında haberler çok, esrari ilginçtir. Onu tanıyan alem zincirini tanır. Gaypta olanların misali, görünenlerin beyanıdır."*³⁸

Ebû Hayyan et-Tevhidî bir 10. Yüzyıl İslâm düşünürü olarak eserlerinde, felsefeyi ve tasavvufu meczetmiştir. Hem bir filozof ve hem de bir sūfî olarak ahlâkî kavramları tanımlamaya çalışmıştır.

İnsan tanımında bile, onun kelâm, tasavvuf, felsefe ve mantuk gibi farklı ilimleri biraraya meczedişini görmekteyiz.

Ebû Hayyan et-Tevhidî'nin insan tanımı aslında İslâm düşüncesinin felsefi, kelâmî ve tasavvufî boyutlarının bir sentezidir.

31 Tevhidî, "Fi's Sâdiki..." s. 365.

32 Aynı eser, s. 373.

33 Aynı eser, s. 373.

34 Aynı eser, s. 373.

35 Aynı eser, s. 373.

36 Aynı eser, s. 373.

37 Aynı eser, s. 373, Diğer tanım için, s. 312.

38 Aynı eser, s. 384.

BİBLİYOGRAFYA

- ARISTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, Çev: Saffet BABÜR, Ankara 1997.
- BAYRAKDAR, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.
- BERGE, M., *Pour un Humanisme vécti: Abu Hayyan al-Tawbidi (Towards a Living Humanism: Abu Hayyan al-Tawbidi)*, Damoscus: Institut François de Damas, 1979
- DE BOER, T.J. *The History of Philosophy in Islam*, (translated by Edward Jones), London 1933
- FAHRİ, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Kasım TURHAN, İstanbul 1992.
- GENEQUAND, Charles, "*al Tawbidi*", Routledge Encyclopedia of Philosophy.
- GEORGE, N. Atıyeh, "*al-Sijistani*", Routledge Encyclopedia of Philosophy.
- İBN ARABÎ, *Kitabü'l-Ablâk*, Mısır, trz.
- İBN SİNA, *İlmü'l-Ablâk*, Kahire 1328.
- _____, *Risale fi's-Saade*, Haydarabad 1933.
- İBN MİSKEVEYH, *Tebzibü'l-Ablâk ve Tatbiri'l-A'rak*, Beyrut 1968; *The Refinement of Character*, trans. C. Zurayk.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, "Ebû Hayyan Ali b. Muhammed Tevhidî" *Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1928, (108-135).
- KADI Abdülcebbar, Ahmed, *Şerhu Usûli'l Hamse*, Kahire 1965.
- KEİLANÎ, *Abu Hayyan et-Tawbidi Siretubû ve Asarubû*, Beyrut 1950.
- KİNDİ, Yakup İshak, *Risale fi Hududi'l-Eşya ve Rusumiba*, Kahire 1950
- KRAMER, J.I., *Philosophy in the Renaissance of Islam, Abu Sulayman al-Sicistani and His Circle*, Leiden 1986.
- Muhyiddin A., *Ebû Hayyan et-Tevhidî, Siretubû ve Asarubû*, Kahire 1949.
- ROWSON, E.K., "*The Philosopher as Litterateur: al Tawbidi and his Predecessors*", Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1990.
- TEVHİDÎ, Ebû Hayyan, *el Mukâbâsat* (Neşr: Hasen el Sendubî) Mısır 1929.
- _____, *el-İmtâ ve'l Muanese*, ed. A. Emin, A. Al-Zeyn, Kahire 1953.
- ÜLKEN, *İslâm Düşüncesi, Türk Düşüncesi, Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul, 2. Baskı, 1995.
- _____, *İslâm Felsefesi, Eski Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul 1976.